

Kós Károly és a *Kalotaszeg* 1912 A 20. századi transzszilvanizmus kezdeteihez

I. A Kós-kép fehér foltja

Nagymagyar volt-e az ifjú Kós Károly eszmevilága? Sorközi sejtetések, bizonyosságokként tálalt feltételezések, haloványan körvonalazott összefüggések, magyarázatlan és ellenőrizhetetlen adatok kerülgetik ezt a kérdést legalább huszonöt éve. A válaszadástól visszahőkölő szerzők közül Tordai Zádor már 1971-ben leírta a budapesti *Kortárs*ban ezt a mondatot a pályája kezdetén családi otthont teremtő építészről: „Mert éppen mikor Sztánára húzódik, akkor próbálja meg a politikát. Elsőként inkább kultúrpolitikát, de bizony a politika is természetesen adódik ebből és ekkor. Sztánán szerkeszti a *Kalotaszeg* című folyóiratot [...]. És már ebben is szinte minden ott van Kósból, abból, amit később fog csinálni. Ha csak felvillanó gondolattöredékekben is, de ott van. Egészében és elsősorban? Inkább nemzeti a program. A politikumnak is ez a vonala, bántóan támadó nem egyszer: nacionalizmus. De mellette van a nép is: egy demokrata ember küzdése.”¹

A *Kalotaszeg. Képes hetilap*² 1912. január 7. és március 26. között hagyta el Diamantstein Nándor bánffyhunyadi papírkereskedő könyvnyomdáját. Tizenkét 20x14 centiméter nagyságú számot ért meg összesen 182 oldalon, a szecessziós és a népi stílus sajátos ötvözetét tükröző előállításban. Kós alapító tulajdonosként

¹ Tordai: *Örömmel írtam*, 1561. Kiemelés az eredetiben.

² Személy- és tárgymutatóval ellátott, a tételeket időrendben feltáró és leíró repertórium: Saliga: *A Kalotaszeg*.

és szerkesztő-kiadóként javarészt maga illusztrálta³ és írta tele „első, jellegzetesen transzilván szemléletű politikai” cikkeivel.⁴

Már itt megragadhatjuk a kulcskérdésünk felgöngyölítését megnehezítő, egyben megindokló körülmények egyikét: főhősünk öregkori, második világháború után leírt vagy tollba mondott visszaemlékezéseiben nem foglalkozott behatóan legelső lapszerkesztői teljesítményével; az imént idézett önjellemzésen túl általánosságokra szorítkozott.⁵ Egyszer leplezetlen öniróniával emlékezett meg „negyedévi dicsőséges élete után” felszámolódtott lapjáról,⁶ amelyet 1968-as önéletrajzából éppúgy kihagyott,⁷ mint műveinek egyik saját összeállítású és közlésre szánt jegyzékéből,⁸ jöllehet másutt irodalmi pályájának első fontosabb állomásaként említette.⁹ Már csak e négy példaszerű megnyilatkozása is azt a benyomást kelti az elemzőben, hogy e téren rámenősebb kérdezőkkel szemben sem tárulkozott volna ki szívesen. Annál nagyobb kedvvel beszélt két világháború közötti ténykedéséről, amelyet

3 Az 5. számtól magát felelős szerkesztőként, a 7. számtól Böngérfi Géza bánffy-hunyadi tanárt főmunkatársrsként nevezte meg (KSz 1912/5: 3 [február 4.]; 7: 13–14 [február 18.]). A lap fejléce a 7. számtól a „Szerkeszti: Kós Károly” toldást tartalmazta. A kiadóhivatali teendőket Sztána postamesteri feladatokat is ellátó állomásfőnöke végezte. A lap kiadásának lebonyolításához Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636; Kós: *Találkozásaim*, 16; Uó: *A „Kalotaszeg”*, 1070; Uó: *Életrajz* [1950], 120–121.

4 Kós: *Életrajz* [1950], 120. „Ide aztán én írtam, mindenfélét. Novellát is, Kissebesi, meg tudja a fene, milyen alnéven. Folytatásos dolgokat.” Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636. Kós saját nevét vagy betűjellel jegyezt, illetve aláíratlan cikkeinek adatait közli Saliga: *A Kalotaszeg*; Vajk: *Kós*, 43–45. Szerzőségeinek megállapításához ld. még Kós: *Életrajz* [1950], 120.

5 Műveinek első szakszerű, de nem hiánytalan könyvszerzője: Vajk: *Kós*. Az e dolgozathoz áttanulmányozott önéletrajzi szövegek megjelenésük sorrendjében: Kós: *Találkozásaim*; Uó: *A „Kalotaszeg”*; Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*; Kós – Beke: *Interjú*; Kós – Marosi: *Lesem, hogy nő a fű*; Kós – Benkó: *„A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”*; Kós: *„Hát, mondom, nem megyek el...”*; Kós: *Életrajz* [1950].

6 Kós: *A „Kalotaszeg”*, 1071.

7 Kós: *Önéletrajzom*.

8 Közli Pál: *Kós*, 33–34.

9 Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636.

három történelmi korszakot átfogó életművéből a legértékesebbnek tartott.¹⁰ Éppen ezért felcsigázza a kutatói kíváncsiságot, hogy az 1939-es *Erdélyi Helikon*ban viszont értékelően is szólt egykori lapkiadói kísérletéről: „[...] legnagyobb sajnálatomra be kellett szüntetnem, s így akkor csak egy kurta negyedévig hirdethettem transzilván eszméimet. Ami szerintem pótolhatatlan veszteség volt és marad.”¹¹

Az 1912-es sztánai hetilap körüli homály eloszlátása eddig szemléleti és műfaji természetű akadályokba ütközött. A kérdésfelvetések és megoldási kínálatok hiányosságai gyakorta egyszerre csökkentették a folyóiratról külön vagy érintőlegesen szóló, legnagyobb részben publicisztikai vagy esszészerű közlemények tényközlő és ismeretgyarapító erejét.

A sort Debreczeni László nyitotta meg 1933-ban, mégpedig azzal a visszatekintve is bevallott célzattal,¹² hogy az előtte járó nemzedék fiatalkori tapasztalatainak a tárházából követhető példát mutasson fel az *Erdélyi Fiatalok* olvasóközönségének. A sztánai minta a hatósági sajtóellenőrzés miatt is csak ilyen beleérző és többértelmű kijelentésekben elevenedhetett meg: „Mintha eljövendő változások biztos tudatában lenne, úgy harcol” a magyar állam által biztosítandó „önállóságért, hogy kész és erős legyen Kalotaszeg az új időkre. [...] Élesen figyel a velünk lakó népek hasonló mozgalmait, résen állva, hogy mi jelentősége lehet azoknak reánk nézve és – mit lehet tanulni belőlük?”¹³ E kor- és sorstársi igényt ugyan felváltotta a bevezetőül Tordai Zádorral ábrázolt külső értelmezési mód, amelynek hasznára lehet az időbeli távlat. Emez azonban nyomban a marxista szemlélet korlátai közé szorult, s így nem szülhetett megbízható tudományos felismeréseket.

10 Kós – Marosi: *Lesem, hogy nő a fű*, 1884.

11 Kós: *Találkozásaim*, 17.

12 Debreczeni – Cseke: *Kós*, 284–285.

13 Debreczeni: *Kalotaszeg*, 183–184.

Kós Károly „művészetében Erdély népeinek osztályharcos hagyománya jelenti az erdélyi szellemet”, ütötte le az alaphangot Czine Mihály az 1964-es *Kortársban*.¹⁴ Az *Erdélyi Helikon* „tudományosan” vállalható „humánusot” ápolt, terjesztette a visszavetített dogmát Balogh Edgár ugyanazon évben a *Korunkban*, így „akkor sem tagadtam meg soha a szolidaritást mindazzal, ami Áprily Lajos és Kisbán Miklós, Kuncz Aladár és Kós Károly folyóiratában a *romániai* magyar irodalom becsületes útkeresése és önmegtalálása”.¹⁵ A kolozsvári havilap vezető publicistája és főszerkesztő-helyettese révén hasonította aztán a transzszilvanizmust a romániaisághoz. Ebben a hetvenes évekbe nyúló műveletben elsőrangú szerepet szánt Kós Károlynak, aki állítólag „kivágta magát a monarchia sorvasztó bürokratizmusából”, az első világegést követően „keményen elhatárolta a Romániába került magyarságot a Horthy-féle ellenforradalom irredentizmusától és antiszemitizmusától”, az 1944-es „felszabaduláskor azonnal és teljes odaadással kapcsolódik be a demokratikus Romániáért küzdő arcvonalba”, kivéve „részét a szocializmus alapjainak lefektetésében [!]”, tehát aki a transzszilvanizmus „romániaisággá” tágulását „önpéldájával”, „romániai magyar európaiságával” festette alá.¹⁶ Így helyezte el őt Balogh Edgár „szocialista tudatunkban”,¹⁷ rendszerint elhallgatva első világháború előtti munkásságát,¹⁸ illetve kizárólagossá színezve polgári korszakának baloldali megnyilvánulásait.¹⁹ Bizonyos értelemben még vastagabb vörös fonatra fűződik a szépíró Kós mindmáig egyetlen, Varró János tollából 1973-ban megjelent életrajza. Ebben ugyanis a *Kalotaszeg*nek is az előzetesen kialakított osztályhar-

14 Czine: *Kós*, 136.

15 Balogh E.: *Helikoni örökségünk*, 1701–1702. Kiemelés K. L. Zs.

16 Balogh E.: *Kós-köszöntő*, 542–544. Kiemelés az eredetiben.

17 Balogh E.: *Kós Károly vitája*, 183.

18 Ld. bevezetőjével: Kós: *Háromkönyv*, 1969.

19 Vö. Kós: *Kalotaszegi vállalkozás*, itt Balogh Edgár előszava, 1501.

cos minősítést kellett szolgálnia.²⁰ A kismonográfia szerzője tíz évvel később ugyanígy láttatta irodalomtörténeti alakjának fiatalkori műveit.²¹

E pártos kisajátítás egy történelmi tény túlméretezésére épült. Kós a hatalomban berendezkedő román népi demokrácia idején korhűen képviselte a Magyar Népi Szövetséget a bukaresti Nagy Nemzetgyűlésben, írta nem egy vezércikkét a kolozsvári *Világosságba*.²² A hatvanas években is megtörtént, hogy kinyomtatandó írásba adta, hogy szerinte a „szocialista eszme ezen a földön örökre győzött”.²³ Mindemellett életművének döntő hányadát nem a sztálinizmus, majd a nemzetikommunizmus felé haladó román politikai rendszerben alkotta.²⁴ Innen érthető „konzervativizmussal árnyalt gondolatainak” korai marxista elmarasztalása,²⁵ illetve az, hogy Balogh Edgár éppen ezen a vonatkozáson okulva kezdte enyhíteni pártosságát. Igaz, a *Kalotaszegről* még 1989-ben sem vett tudomást, bár addigra a román hivatalosság Kós Károly emlékére is kiterjesztette az üldöztetés körét.²⁶ Ám alig bukott meg a diktatúra, már a maga Kós-képletének bővülését adta hírül: „egyetemes magyar hőoszt varázsolt elő”²⁷ az eladdig haladóra, erdélyire, de legszívesebben románaira egyneműsített helikoni példatárból. A *Romániai magyar irodalmi lexikon* harmadik kötetében pedig már azt is leírta, hogy Kós a *Kalotaszeggel* egy „nagyobb

20 Varró: *Kós*.

21 Varró: *A százéves Kós*, 19–24.

22 „Az tette, amit elvártak tőlem. Jó néhány cikket írtam akkoriban.” A közügyekről. Utolsó beszélgetés [1977]. In: Kós – Benkő: *A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*, 106–140, itt 116. Vö. Kántor: *Erős, sorsszerű parancs*.

23 Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 641.

24 Azért sem, mert az ötvenes évektől rendszeresen már csak levélben és beszélgetésekben fejezte ki önmagát. Vö. Vajk: *Kós*.

25 Czine: *Kós*, 137.

26 Balogh E.: *A karizmás ember*. Kós posztumusz letiltásának a hátteréhez Murádin: *Fasiszták*.

27 Balogh E.: *Bővülő Kós-képlet*, 332.

közönség”-hez fordult, közölve benne „egy sokat ígérő novellát és publicisztikai írásokat, gazdasági tanácsokat”.²⁸

Az értelmezés- és kutatástörténeti áttekintés jelen vázlatos formájában sem feledkezhet meg a marxista egyoldalúságok meghaladására irányuló törekvésekről. Némi sorsszerűség rejlik abban, hogy Kós *Hármaskönyve*, amelynek 1969-es bukaresti kiadása hivatkozási alapul szolgált a fennebb bemutatott ideologizálásban,²⁹ 1993-as budapesti újranyomásában nem a korábbi Balogh Edgár-bevezetővel, hanem egy meg nem nevezett előszóíró következőképp kicsúcsosodó gondolatsorával került az olvasó kezébe: „Kós Károly végzetesen politikus alkat volt, abból a típusból, mely »elvértik egy gondolatot«. Ez az egy gondolat Erdély önálló, külön életének történetileg valóságos hagyománya, mely az ott élő népek egymásra hatásából organikus egészé tette e táj kultúráját. Ezért érezte Erdély bármely országba betagolt helyzetét, méginkább felosztását elfogadhatatlannak.”³⁰ Ez az adott helyen szükségképpen kidolgozatlan tétel akaratlanul is azokat az előmunkálatokat hasznosította, amelyek a transzszilvanizmust a 20. század első felének viszonyaiból eredeztetik, helyel-közzel visszautalva a sztánai hetilapra.

A mozgalom, amelyen ma már rajta tapad a fejedelemség kori „történelmi” változattól elkülönítő „modern” melléknév,³¹ legkésőbb első, 1983-ban megjelent könyvalakú ábrázolása nyomán vált a *Kalotaszeg* általános témakeretévé, főként a századelőn kibontakozó erdélyi magyar irodalom helyi törekvései okán. Pomogáts Béla megállapítását, miszerint a hetilap az „erdélyi népek egymásrautaltságának gondolatát” terjesztette,³² a decentralizáció forrás-

28 Balogh E.: *Kós Károly*, 129.

29 Vö. Balogh E.: *Bővülő Kós-képlet*, 331–332.

30 A Kiadó: *Kós*, 5–6. Kiemelés K. L. Zs.

31 Fábrián: *Az értelem*, 61–62; Imreh: *Sokszínű erdélyiség*, 1279; Láng: *Die sächsisch-ungarischen Beziehungen*, 205.

32 Pomogáts: *A transzszilvanizmus*, 17.

vidékére már 1973-ban utaló³³ Láng Gusztáv döntő mértékben egészítette ki a monográfia egyébként kedvező méltatásában,³⁴ majd egy 1989-ben kinyomtatott budapesti előadásában. A *Kalotaszeg*ből elsőként bőven idézve felhívta a figyelmet arra, hogy az „erdélyiség-eszme közvetlenül 1919 után” színre lépő megfogalmazóinak a nemzettudata azért került válságba, mert korábban „hatalmi tudat is volt, melyet egy soknemzetiségű állam hierarchiájában elfoglalt helye alakított ki”.³⁵

Újabb három év elteltével, amikor a romániai politikai fordulat következtében már Kolozsvárt is szabadon folyhatott a vita a transzszilvanizmus mindaddig zárolt vagy tagadott szegleteiről, Gáll Ernő vette fel Láng Gusztáv gondolatfonalát a *Helikon* hasábjain. Szabédi László 1937-es, Szemlér Ferenc híres körkérésére³⁶ adott válaszára³⁷ támaszkodva meggyőzőnek nevezte azt a véleményt, amely szerint „a Kósék megfogalmazta erdélyiség, amelyben egy, a nagymagyar állameszme ígézetében felnőtt nemzeték tanácstalansága, majd kiütkeresése fejeződött ki, nem tudta minden vonatkozásban a történelem könyörtelen tényeit tudomásul venni”.³⁸

A transzszilvanizmus- és a Kós-kutatás kívülről megfejthetetlen rejtélye, hogy a romániaiság korábbi ideológusának és mai kritikus szemrevételezőjének³⁹ köszönhetően egy réssel tovább nyíló ajtót a következő évben éppen Nagy György, a hetvenes és nyolcvanas években a transzszilvanista ideológiát legtárgyszerűbben tanulmányozó szerzők egyike⁴⁰ iparkodott ismét kulcsra zárni. A *Korunk*ban napvilágot látott, régi fejtegetéseinek eredményeit új vitaszem-

33 Láng: *Jegyzetek*.

34 Láng: *Vidék*.

35 Láng: *Egy önmeghatározás*, 89, illetve – az idézetek a *Kalotaszeg*ből – 97–99.

36 Ld. ehhez Pomogáts: *A transzszilvanizmus*, 200–204.

37 Szabédi László – Szemlér Ferenc [1937]. Közli Pomogáts: *Szabédi*, 60–70.

38 Gáll: *Az „erdélyi gondolat” viszontagságai* [II], 2.

39 Gáll: *Erdélyiség – „romániaiság”*.

40 Nagy Gy.: *A kezdeti transzszilvanizmusról*; Uő: *Gondolat*; Uő: *Szimbolikus illusztráció*.

pontokkal megtűzdelő cikkében a „meghökkenítő” címkét aggatta Gáll Ernő előbbi véleményére, kézzelfogható ellenérvek nélkül: „Nem tudhatjuk, miként vélekedett volna egy ilyen mondatról Kós Károly. Minket mindenesetre igen-igen elsomorít.”⁴¹ Szabédi hivatkozott megállapításai pedig „egyszerűen légből kapottak”.⁴²

Köllő Károly még nem olvashatta nyomtatásban ezeket a sorokat, amikor 1992 novemberében megírta előszavát a *Kalotaszeg* Szegeden kiadott repertóriumához. Javallatával nyilván szándéktalanul, de lényegbevágóan és feltáratlan összefüggéseket felvillantva foglalt állást Gáll és Nagy vitájában: „[...] legalább a kolozsvári *Erdélyi Lapok*kal való fuzionálást megindokló szerkesztőségi kommentárt [...] olvassuk el figyelmesen. Talán akkor határon inneni és túli tollforgatóink Kós Károlynak” egyik korabeli „intelmét is jobban meg tudnák szívlelni, miszerint az ő »magyar lelkű és szeges beszédű« *Kalotaszeg*ének a közönségsikerét a *nemzeti és erdélyi alapon állás* biztosította.”⁴³

Ennyi széljegyzet a Kós-kutatás itt kulcsfontosságúként fölvetett kérdéséhez elegendő annak tudatosítására, hogy a kilencvenes évek első feléig még a történeti anyagban kutakodók is csak magát a problémát fedezték fel, megoldását viszont ismételtelen elhalasztották. Eddig – mindent egybevetve – másod- és harmadlagos irodalom- és művészettörténeti tényeket ismertettek, vagy megrekedtek a figyelemkeltés és bibliográfiai leírás szintjén, mihelyt a sztánai „hadakozó szellemű”, „tömör, irodalmi és társadalmi szemle” került látóköriükbe.⁴⁴ Az előzőekben Gáll Ernő vitafeleként

41 Nagy Gy.: *A kisebbségi helytállástól*, 32, 34. jegyzet. Nagy bírálata azért is szembeszökő, mivel a Gáll-féle véleménnyel már korábban is találkozni kellett, hiszen egyik tanulmányához felhasználta Tordai: *Örömmel írtam* című, a kósi „nacionalizmus” problémáját érintő cikkét: Uő: *Kós Károly Sztambulban*, 836, 846.

42 Nagy Gy.: *A kisebbségi helytállástól*, 31, 34. jegyzet.

43 Köllő: *Előszó*, 218. Kiemelés az eredetiben.

44 Mikó: *A Varju nemzetség*, 8. Ld. vagy vö. Benkő: *Utószó*, 246; Cseke: *Kalotaszeg*, 602; Czine: *Kós*, 136; Debreczeni: *A grafikusművész*, 654; Kántor: *Itt valami más van*, 11–14, 21–25; Kántor: „*Írta: SK.*”; Mózes: *Sajtó*, 28, 147–160; Sas: *Kilenc évtized*, 266–268; Vajk: *Móricz*, 203; Varró: *A romániai magyar irodalom*, 119.

megszólított Nagy György újabban Kós ifjúkori munkáit is görcsöve alá vonta, az 1912. évig azonban még nem jutott el.⁴⁵ A *Korunk* 1983-ban betiltott, 1990-ben új anyagokkal kiegészülten megjelent Kós-centenárium számának a szerkesztői sem szándékoztak segítséget nyújtani mai témánk feldolgozásához.⁴⁶

Mindezen hiányok vélhetően a bibliofil ritkaságnak számító *Kalotaszeg* beszerzésének a nehézségeiből is adódtak. A nyolcvanas évek végére azonban összeállt egy teljes sorozat a szegedi egyetem könyvtárában. E gyűjtemény felhasználásával készült a lap nyomtatott repertórium,⁴⁷ illetve jelen sorok írójának német nyelvű könyve a húszas évek transzszilvanizmusának eredetéről és alakjairól.⁴⁸ Az utóbbi munkából kiemelt részt az alábbiakban jelentősen kibővítve és a vitára készítő főbb véleményekkel lépésről lépésre szembesülve tesszük közzé. Másutt sem vitatott⁴⁹ kiindulópontunk, hogy a *Kalotaszeg* nem – csekély arányú és javarészt utánkölzések⁵⁰ – szépirodalmi anyagával, hanem közéleti hatásra rendelt programjával írta be magát az erdélyi magyar sajtó történetébe. Lapjain Kós Károly elsősorban világnézeti-politikai eszméit csiszolta az ótranszszilvanizmus egyik alkotóelemévé.

II. Az ótranszszilvanizmus két alakja

A 20. századi transzszilvanizmus gyökerei az osztrák–magyar dualizmus korszakába nyúlnak vissza. A Habsburg házzal nagylammá szövetkezett, etnikailag viszont korántsem egységes Ma-

45 Nagy Gy.: *Kós Károly törökföldi írásairól*; Uő: *Kós Károly Sztambulban*.

46 Vö. Kántor: *Demokráciánkat építjük*; *Korunk: Építeni ezen a földön*.

47 Saliga: *A Kalotaszeg*.

48 K. Lengyel: *Auf der Suche*. A szerző ezúton is köszöni Ilia Mihály tanár úrnak a *Kalotaszeg* összes számának lemásoltatását és megküldését.

49 Varró: *Kós*, 51–54, 61; Uő: *A százéves Kós*, 22.

50 Vö. Kós: *Találkozásaim*, 16; Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636; Kós: *A „Kalotaszeg”*, 1069–1070; Uő: *Életrajz* [1950], 120; Saliga: *A Kalotaszeg*.

gyar Királyság a közigazgatás, gazdaság és kultúra központosítása, valamint a nyelvi magyarosítás révén szándékozta fenntartani hatalmi szerkezetét. A megőrzendő területi egység, illetve a továbbelő *hungarus*-koncepció értelmében létrehozandó politikai nemzet dogmája Erdélyben egy kettős ellentmondás árán biztosította a magyar túlsúlyt, főleg az államigazgatásban. Egyrészt a tanügyi magyarosítás során emelkedett a nemzetiségek iskoláztatásának a színvonala; a tömeges nyelvi elnemzetietlenedést ugyanakkor közvetve meggátolta a gazdaság szabadelvű korszerűsödése, mivel ebből a román és szász bankok egyszerre kovácsoltak maguknak üzleti és nemzetiségpolitikai hasznot. A nagymagyar ideológia hivatalosan képviselt változata másrészt magyar-magyar vonatkozásban alárendeltségi viszonyt létesített a budapesti központ és a kelet-magyarországi tartományok között.⁵¹ A provinciává való leértékeléssel egy kétágú ótranszszilvanizmus szegült szembe.

A túlnyomórészt nemesi és polgári földbirtokosok meg hivatalnokok konzervatív, kolozsvári és marosvásárhelyi súlypontú irányzata Erdély gazdasági és társadalmi „rekonstrukció”-ját⁵² szorgalmazta. Területfejlesztési követelése – mai politológiai kifejezéssel élve – a változatlan berendezkedésű állam központjában elvégzendő feladatok „dekoncentráció”-ját⁵³ feltételezték, például azt, hogy Budapest mértékadóan alakítson ki és vigyen végbe egy olyan birtok- és telepítéspolitikát, amely megállítja a magyar népesség fogyatkozását a Mezőségen. Az inkább művészetekre tájolt, világ-

51 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 33–38.

52 Vákár P. Arthur – Erdélyi Szövetség Igazgató Tanácsának. Marosvásárhely, 1917. november 10. OSZKK AIh, Quart. Hung. 2456. Ld. még pl.: Az erdélyi kérdés. Budapest, 1917. június 14. Uo. [névtelen, valószínűleg Apáthy tollából származó tanulmány korrektúralevonata, különféle kézírásos javításokkal, közöttük Apáthyé]; Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség 1917. szeptember 30-i gyűléséről. Uo.; Apáthy István – Ugron Gábor. Kolozsvár, 1917. október 30. Uo. Vö. Romsics: *Bethlen* [1991], 36.

53 E politológiai fogalomhoz Gerdes: *Politische Dezentralisierung*; Verwaltung: In: *Grundbegriffe der politikwissenschaftlichen Fachsprache*, 322–324.

nézetileg progresszív, elsősorban Nagyvárad, Arad és Temesvár szabadfoglalkozású polgári értelmiségi rétegére támaszkodó „decentralizáció”⁵⁴ hívei szintúgy a helyi magyar elem térvesztése fölött méltatlankodtak. Ők azonban éppen a központi, a „dekoncentráció” kereteiben fenntartható⁵⁵ gyámkodás ellen lázadoztak, mivel abban vélték felfedezni az irodalmi életük és intézményrendszerük alapjait hovatovább megrendítő fővárosi hatások egyik fő forrását. Következésképpen egy olyan Erdély távlatát villantották fel, amely önerőből cselekvő alanyként, nem felülről kezelt tárgyként helyezkedik el az államjogi keretben.⁵⁶

A belső-magyar központosítás két ellentáborra egy sor neves személyiséget és szervezetet vonultatott fel céljainak nyomatékosítására. A konzervatívok élvonalához tartozott Bethlen István gróf, 1901-től a Szabadelvű, majd a Nemzeti, később a Függetlenségi Párt színeiben alsóházi tag, a trianoni Magyarország első hosszabb tevékenységű miniszterelnöke, a székely kisnemes Sándor József, 1896 és 1905 között a Szabadelvű Párt budapesti parlamenti képviselője, az 1885-ben alakult Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) egyik alapító és oszlopos tagja, valamint Dózsa Endre, aki 1901-től 1918-ig Kolozs vármegye alispánjaként vezette be a 20. századi magyar publicisztikába a nagymagyar állameszmében fogant *transzszilvanizmus* fogalmat,⁵⁷ mégpedig az EMKE szakrészlegéből 1888-ban kinövő Erdélyi Irodalmi Társaság közlönyében, az 1908-ban induló kolozsvári *Erdélyi Lapok*ban.⁵⁸ A mégoly kitartóan *hatvanhetes* beállítottságú Bethlen az 1913-ban életre hívott Erdélyi Szövetség ellenzékiességé-

54 A korabeli vitákra visszatekintve S. Nagy: *Az irodalmi decentralizáció*; Walter: *Erdély és az irodalom*.

55 Vö. Gerdes: *Politische Dezentralisierung*.

56 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 38–61.

57 Dózsa: *Transzszilvanizmus. Elnöki megnyitó*; Uő: *Transzszilvanizmus*. Vö. uő.: *Céljaink*; Uő: *Az erdélyi társadalom*; Sz-r.: *Transzszilvanizmus* [!].

58 Gyalui: *Az Erdélyi Magyar Irodalmi Társaság*, 30; Mózes: *Sajtó*, 27; Saliga: *Erdélyi Lapok*.

hez járult hozzá, immár az Alkotmánypárt kötelékéből, 1917-től a függetlenségi Apáthy Istvánnal, a kolozsvári egyetem állattan professzorával egyetemben. Az 1904-ben megalapított és az EMKE tagságával gazdagodó Székely Társaságok Szövetsége is pillérévé fejlődött a Budapest önbírálatát sürgető, ugyanakkor főleg a román nemzetiségi mozgalom állambomlasztónak hitt erejét kivédeni óhajtó magyar regionális törekvéseknek, szóhoz juttatva Paál Árpádot, aki 1903 és 1908 közötti árvaszéki ülnöksége, majd 1918-ig Udvarhely vármegyében ellátott főjegyzősége idején alapozta meg az impériumváltás nyomán kisebbségpolitikusként kamatoztatott politikai-jogi műveltségét. Hasonló pályán mozgott Gyárfás Elemér, aki dicsőszentmártoni ügyvédként 1917 júliusától 1918 augusztusáig Kis-Küküllő vármegye főispáni tisztét látta el, s egyben az Erdélyi Szövetség helyi szervezetét irányította többed-magával.⁵⁹

Az ótranszszilvanizmus másik, progresszív gondolati alrendszere csak részben fakadt erdélyi töről. Elsőként és tartósan a budapesti *Nyugat* ihlette. A modern magyar irodalom időszámítását 1908-ban beindító *második magyar reformnemzedék* a nemzeti klasszicizmusból táplálkozó, az Akadémia irányelvei szerint hivatalosított és népiesített, a kiegyezés rendszerét szolgáló esztétikai ízlés központi ellensúlyaként egyben a *Huszdik Század* és a Magyar Társadalomtudományi Társaság polgári radikalizmusát is népszerűsítette. Ilyenképp egy régió feletti és irodalmon kívüli viszonylatot kölcsönzött az erdélyi irodalom méltányos intézményesítését feszegető vitáknak. Ady Endre, első évfolyamától állandó munkatársa, a nagyváradi Holnap Társaságban betöltött szerepe révén országsszerte fénylően hiteles útjelzőkkel ajándékozta meg mindazokat, akik a *negyvennyolcas-negyvenkilences* és *hatvanhetes* nemzedékek könnyelmű derülátásától megszabadultán kívánták egy korszerűbb életmódot biztosító jövőbe egyengetni a még

59 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 38–47, 57–58.

félfeudális szerkezetű, keletről jövő, de nyugatra tartó magyar társadalom útját, és ehhez a nemzeti töltésű protestantizmust éppúgy eszmei-elméleti segítségül hívták, mint a nemzeti eltévedéseken háborgó polgári radikalizmust.⁶⁰

III. A *Kalotaszeg* programja

Kós Károly temesvári, szebeni és kolozsvári gyermekévei után, budapesti építészeti tanulmányait és rövid külföldi szakmai tájékozódását követően – itt érdektelen személyes okokból – Sztánán vett birtokot s telepedett le. Szabadfoglalkozású építészeti,⁶¹ valamint szak- és szépírói munkássága mellett jutott ereje háztáji gazdálkodásra is. Így a gyakorlatban is megismerkedett magyar jellegű, de román külkörnyezetű vagy vegyes lakosságú választott kis hazájával.⁶² A kor, amelynek fiává született, a maga társadalmi-politikai-demográfiai sajátosságaival már legkorábbi alkotásai-ban átszötte Erdély és a Partium történelmi-művészeti hagyományai-ból merített témáit.⁶³ A szíve szerint tájakat bebarangoló, kevésbé íróasztalnál termelő, eredetileg tengerésznek vagy erdésznek készülő ifjú Kós⁶⁴ belesúritette erdélyi kirándulásainak élményét második sajátkezüleg előállított könyvecskéjébe, az 1907–

60 Uo. 47–57. A szaknyelvben is közkeletűen *negyvennyolcasnak* nevezett magyar történelmi hagyomány valójában az 1849-es, míg a *hatvanhetes* az 1848-as politikai program alapjairól fejlődött ki. A szerző e találó lektori figyelmeztetést elfogadva áthidaló megoldásként az egész kötetben *negyvennyolcas-negyvenkilences* kifejezéssel jelöli a *dualista* szemléletű *hatvanhetes* irányzattól megkülönböztetendő *függetlenségi* áramlatot.

61 Balázs: *Kós* kismonográfiáját kiegészítő újabb összefoglaló értékelések: Gerle – Kovács – Makovecz: *A századforduló*, 94–101; Nagy E.: *Az építő Kós Károly*.

62 Kós – Beke: *Interjú*, 6–8; Kós: *Életrajz* [1950], 101–118; Kós: „*Hát, mondom, nem megyek el...*”, 308; Beszélgetés 1973 nyárutóján a földművelésről; Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „*A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*”, 42–66, 68–90.

63 Kós: *Életrajz* [1950], 107–118; Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „*A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*”, 82–83.

64 Kós – Marosi: *Lesem, hogy nő a fű*, 1881–1882.

1908-as *Erdélyország népeinek építészete* címűbe,⁶⁵ mielőtt 1910–1911 telén, új otthonában papírra vetette a *Régi Kalotaszeg* szövegét, negyedik könyvművészi munkáját.⁶⁶ Az általánostól a különlegesen fejlődve kezdett 1911 őszén „szervesen bekapcsolódni Kalotaszeg életébe”. Miután egy „téli disznótoros társaságban” szóba jött, hogy az 1890-es években volt a tájegységnek rövid ideig egy „saját külön újságja”, elhatározta, hogy beindítja a *Kalotaszeg* című elődlap második folyamát.⁶⁷ Ekkor már hosszasan feszült benne első modern magyar irodalmi élménye, amelyet a Holnap Társaság Adyt is közlő antológiájának az olvasása közben szerzett 1908-ban.⁶⁸

Kós öt évtizeddel később egyszer úgy emlékezett, hogy „hirtelen”, amúgy gondtalan, „fölösleges ideje” töltésére követte el a lapalapításból eredő „bolondságokat”.⁶⁹ Máskor meg büszkén mondta magnószalagra, hogy ő bizony „Kalotaszegnek nem reklámlapot”, mint amilyen a 19. századvégi elődlap volt, „hanem képes [...] irodalompolitikai lapot” akart „adni”,⁷⁰ meg hogy „1912-ben, amikor a Kalotaszeget, azt a kicsi lapot” szerkesztette, bevitte Adyt „a falusi olvasók körébe”.⁷¹ Vállalkozását mindenestre egyenletes öntudatossággal emelte ki az irodalmi modernség és polgári radikalizmus kölcsönhatásának a háttéréből. Nem túlzott,

65 Keletkezéstörténete és bibliográfiai adatok, részben különböző címmegnevezéssel: Benkő: *Utószó*, 243–245; Vajk: *Kós*, 13. Az „Erdélyország népének [!] építése [!]” új közlése in: „*Kőből, fából házat... igékből várat*”, 17–33.

66 Kós: *Régi Kalotaszeg*.

67 Kós: *Életrajz* [1950], 118, 120. A *Kalotaszeg. Bánffy-Hunyad és vidéke közművelődési, közgazdasági és társadalmi érdekeit képviselő hetilap* Bölöni László szerkesztésében jelent meg Bánffyhunyadon, 1890–1891-ben, átmenetileg a *Jegenyefürdő Értesítője* című melléklettel (Lakatos: *Magyar irodalmi folyóiratok*, 628).

68 Kós: *Ady Endre szülőföldjén*, 98; Kós – Marosi: *Lesem, hogy nő a fű*, 1882.

69 Kós: *A „Kalotaszeg”*, 1070.

70 Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636.

71 Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „*A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni*”, 76.

amikor öregkorában azt állította, hogy már a tízes években politikusként gondolkodott.⁷²

A *Kalotaszeg* a szűkebb, „Csucsától – Erdélyország egykori határától – Kolozsvárig és Váralmástól le Járaig”⁷³ terjedő tájegység viszonyítási keretéből szólt hozzá a magyar nemzet létfontosságúnak ítélt kérdéseire. Egyik indokát a román gazdasági térnyerésben jelölte meg. Kós a konzervatív Erdély-építők módján nyugtalanzkodott amiatt, hogy az „oláhság évszázadok óta szíjjas kitartással szorítja összebb-összebb a magyarság gyűrűjét”.⁷⁴ Am munkatársaival, akik többnyire „kalotaszegi amatőr értelmiségiek-ből”⁷⁵ verbuválódtak, nem csak a nemzetiségi követelésekkel nézett elutasítóan szembe.⁷⁶ A másik irányba is felemelte szavát, mivel éppen a Magyar Királyság belső szilárdsága szempontjából károsnak vélte a Szent István-i birodalom dogmájának némely Erdélyre vonatkozó tételét. Az például, hogy a fővárosi Magyar Mérnök és Építész Egylet 1911-ben levette a napirendről a kolozsvári Műszaki Egylet megalapításának a tervét, vagy hogy ugyanazon esztendőben a budapesti sajtó „szeparatiztikus törekvésekről írt” az erdélyi földgáz helyi kiaknázása körüli tárgyalások kapcsán, a *Kalotaszeg* mindenését egy belső-magyar, az Erdélyen kívüliek tudatlanságában és közömbösségében gyökerező „antagonizmus”-ra ébresztette rá.⁷⁷ Ezen ellentét Kós szerint egyebek mellett az erdélyi magyar színházak szervezeti akadályoztatásában, a kulturális élet mesterséges központosításában, a Budapest – Nagyvárad – Kolozsvár – Brassó – Bukarest „tranversális”, a Keleti Kárpátok

72 A közügyekről. Utolsó beszélgetés [1977]. In: Uo. 126.

73 Kós: *Kalotaszeg* [1912], 4.

74 Uo. 5. Ld. vagy vö. első sorban: KSz: A szerkesztőség: *Olvasóinkhoz; Az oláhok Erdélyben*; Kós: *Erdély és a pesti közvélemény*; Uő: *Magyar államvasutak*.

75 Kós: *Életrajz* [1950], 120.

76 Pl. S. Nagy: *Erdély, a telepítés és az oláhok*. Az álnéven közlő szerző azonosítása: Lakatos: *Magyar irodalmi folyóiratok*, 629; Saliga: *A Kalotaszeg*, 234–235. Kós: *Életrajz* [1950], 120, tévesen tulajdonította magának az „Erdély és a telepítés” [!] című cikket.

77 Kós: *Erdély és a pesti közvélemény*, I. cikkely, 2–4.

menti térséget elkerülő vasút építésében, és az átgondolatlan telepítési meg földbirtok-politikában nyilvánult meg. A népesedési növekedésben a románok mögött lemaradt, iparban és kereskedelemben a Budapestre összpontosított pénzbeli támogatások nyomán hátráltatott és földbirtokos-rétegének összezsugorodása miatt társadalmilag meggyengült erdélyi magyarság – ebből a szemszögből nézve – olyan állapotba süllyedt, mint amilyenben a 17. és 18. század fordulóján az oszmán megszállók kiűzésével Magyarország bekebelezetett a Habsburg Birodalomba.⁷⁸

Az előzőekben bemutatott *Erdély és a pesti közvélemény* című folytatásos vitairat mélyen hatott a sztánai lap programjára. Varró János helyesen érzékelte ezt Kós-életrajzában, azzal viszont, hogy egyedül ezt a cikket ismertette hosszabban a szerkesztőség közéleti-politikai szempontból mérvadó közléseiből, pusztán a maga osztályharcos szemléletét élhette ki. A szóban forgó Budapest-bírálatból mást nem volt hajlandó tudomásul venni, mint azt, hogy Kós „még nála is szokatlan hevességgel” kelt ki „az Erdélyt félgymarmati helyzetben tartó magyarországi vezetőkörök ellen”.⁷⁹ Ahelyett, hogy ezt a szöveget tovább elemezte volna, elővette a lap tulajdonos ugyanott álnéven kinyomtatott első szépirodalmi prózáját,⁸⁰ egy – visszaemlékező szerzője minősítésében is – „primitív elbeszélés-félét”,⁸¹ amely a *Kalotaszeg* állítólag másik jellegzetes közlése, a „román–magyar együttélés kérdésének első művészi kivetítődése” Kós „életművében”.⁸² A két kiragadott írásmű egy „olyan történelmi korszakban” látott napvilágot, össze-sította a kismonográfia szerzője felületes látletét, „amelyben a régi világ, régi élet megszokott formái hirtelen széttörttek, de az új világnak, új életformának még körvonalai sem bontakoztak ki”.

78 Uo. III. cikkely.

79 Varró: *Kós*, 53.

80 Kós: *Emberék*.

81 Kós: *A „Kalotaszeg”*, 1071.

82 Varró: *Kós*, 60.

Emiatt a „tudományos világnézet nélküli embert”, azaz Kóst, „csakis” egy olyan „életszemlélet” menthette meg a „kétségbeeséstől”, amelynek „lényege az, hogy birodalmak, államformák, társadalmi rendszerek elpusztulhatnak, de a nép, akárcsak a természet, örök életű”.⁸³

Valójában nem ezek a rugók mozgatták a *Kalotaszeg* ellenzéki-ségét.

Kós 1911 augusztusában tanúja volt a fennállása 50. évfordulóját ünneplő erdélyi román irodalom- és népművelési egyesület, az Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român (ASTRA) balázsfalvi gyűlésének. Az erdélyi románság határozott, belső egyenetlenségeket elsimító kiállása a saját nemzetiség társadalmi és politikai felemelkedéséért Kósból korántsem önzetlen elismerést váltott ki. Őt ugyanis az Alsó-Fehér vármegyei városkában tapasztaltak főképp az erdélyi magyar vezetők céltudatlanságára döbentették rá, annál is inkább, mivel abban az évben az EMKE is ünneplésre hívta egybe arisztokrata–polgári tagságát, kolozsvári közgyűlése azonban inkább előkelő volt, mint eredményes.⁸⁴ Kós e két esemény összehasonlítása végett⁸⁵ tárcát írt a kormányközeli *Budapesti Hírlap*ba, kihívóan rákérdezve, hogy a szóban forgó két kulturális intézmény közül vajon melyik képviseli méltóbban a saját nemzet érdekeit, illetve hogy mi következhet a magyar állam számára kettejük nyilvánvalóan eltérő mértékű és minőségű tevékenységéből?⁸⁶ A budapesti szerkesztőség azzal a „megjegyzéssel” közölte Kós első próbálkozását a „politikai riport területén”, hogy „az írás szerzőjének rossz a szeme, amikor sötétnek látja a valóságot, bajt lát ott, ahol minden a legnagyobb rendben van...”⁸⁷

83 Uo. 59–60.

84 Vö. *Az E. M. K. E. ünnepe*.

85 Kós: *Életrajz* [1950], 117.

86 Kós: *Levél*.

87 Kós: *Életrajz* [1950], 117.

A kioktatott helyszíni tudósító már a fővárosban töltött egyetemi éveiben kételkedő megfigyelője volt a „sajátosan pesti – kicsit felületes és nagyképű, de alapjában naiv és optimista – látásmódnak”.⁸⁸ Most azonban nem hagyta annyiban. A *Kalotaszeg*ben újra jelentkezett a maga népi behatású polgári radikalizmusával, és – mint már Kántor Lajos is helyesen megjegyezte – a rajta legkésőbb Balázsfalva óta elhatalmasodó, ám visszaemlékezéseiben elhallgatott⁸⁹ „magyar veszélyérzetet” feldolgozva.⁹⁰ Különösen kedvelt témái közé tartozott a faluközösség megszervezése, a helyi kereskedelem, a földpiac, az építőipar és a szövetkezeti rendszer.⁹¹ A *gazda* című állandó rovatát minden egyes számban megtöltötte hírekkel és hírmagyarázatokkal.⁹² Szerét ejtette a nemzetiségpolitikailag hatékony ASTRA és a látszattevékeny EMKE újbóli összehasonlításának is.⁹³ A csonka évfolyam nem állt meg az erdélyi magyar önszervezés gazdaság- és társadalompolitikai vonatkozásainál. Emellett a „modern magyar irodalom”, Móricz Zsigmond és – főként – Ady Endre pártolójává szegődött,⁹⁴ mégpedig az „író, nagy író, magyar író, modern író” hivatásának

88 Uo. 41.

89 Kós balázsfalvi élményét elmondta Benkő Samunak is, anélkül, hogy összefüggésbe hozta volna sztánai lapkiadói vállalkozásával: „[...] s aztán másnap végignézttem a gyűlést. Fiam, mondhatom, impozáns volt. Ezek reám nagy benyomást tettek. Láttam, hogy itt valami más van, mint amiről nekünk, diákoknak Budapesten beszélnek. S hogy valami nagy hiba van a politikában... Írtam is erről a Budapesti Hírlapban. Megjelent, de Rákosi Jenő megjegyezte, hogy hát ez semmi... nem jelentős dolog... Én azért mégiscsak azzal maradtam, hogy itt Transzylvániában valami nem úgy van, ahogy eddig tudtuk. Hogy van itt Transzylvániában valami, amit tudomásul kell venni, s amihez mindnyájunknak alkalmazkodnunk kell.” Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”, 74. Vö. hasonlóképpen: Kós: *Életrajz* [1950], 116–117, 146.

90 Kántor: „Írta: SK.”. Vö. uő: *Itt valami más van*, 11–14.

91 Kós: *Kalotaszeg* [1912]; Uő: *A gazda*. Vö. Csérer: *A kalotaszegi falusi társadalom; Föld vétel és eladás*.

92 Saliga: *A Kalotaszeg*, 230–240.

93 *Az oláhok Erdélyben*, 10–11.

94 Kós: *Szerkesztői üzenetek*; Uő: *A Szilágyság*.

a bővületében.⁹⁵ Különösen a költő tiszteletéből derült arra fény, hogy a *Kalotaszeg* világnézeti önbetajolásával voltaképpen regionális, emezekkel pedig nemzeti célokat követett. Kós megvédte Adyt mind a hivatalos irodalomkritikával, mind a balos kisajátítókkal szemben ahhoz, hogy az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című esszéjének hullámhosszán fölfedhesse: az erdélyi önállóságot jómaga is a magyar történelem értékes és hasznos melléktermékének tekinti, olyan jelenségnek, amely fogódzókat nyújthat az összmagyar társadalom elodázhatatlan megújításához. „Ezt olvastam ezen a télen”, célzott a sztánai szerkesztő a mintaszöveg második, *Panaszkodás és hit* című fejezetére, hosszan idézve belőle.⁹⁶ „És én már évek hosszú sora óta keresek. Itt, Erdélyben! És találtam: Kultúrát és művészetet! De csak a régit, de csak romokat, de csak rongyokat. Fényes, szép, magyar rongyokat.”⁹⁷

Varró Jánosnak olybá tűnt, hogy Kós lapja szerkesztésekor még nem fogta fel a „modern magyar irodalmi törekvések lényegét”, mivel „Ady költészetét is elsősorban a függetlenségi törekvések, a Habsburg-ellenesség szempontjából”, azaz „nemzeti” jellege felől méltatta.⁹⁸ A kismonográfia megfelelő fejezetében hiába keresünk adatokat, amelyek igazolnák ezt az utólagos elvárásokat

95 Kós: *Móricz Zsigmond*, 5. Ezt az írást, amellyel Kós Móricz: *Márkus* című folytatásos elbeszélését vezette be, Kántor Lajos leköszölte Kós: *Találkozásaim* jegyzetanyagában (263–264).

96 „[...] Szegény Nagymagyarország, talán sohasem is volt, csak Erdély volt mindig Transzsilvania, Erdőelve, Szilágyságon túl. [...] Nagymagyarország sohasem élte a maga életét; volt fajok nászágya, vérmedencéje. [...] Erdély is janicsári életet élt, de Erdély állam volt, az önmagáé volt ez időben. Miért? Szent véletlen jóvoltából? Nem, de mert csak az erdélyi Magyarországon maradhatott meg az, amit keresünk, s amit talán, óh, ott sem bizonyos, hogy megtalálunk... [...]” Kós: *Erdélyben keressük* [I], 8: 2–3. Kiemelés Kós idézetében. Ady 1905-ben kelt és először megjelent esszéjének újabb kiadása in: Ady: *A nacionalizmus alkonya*, 106–114, a Kós idézte rész enyhén szerkesztett változatban: 111–112.

97 Kós: *Erdélyben keressük* [I], 8: 3. Kiemelés az eredetiben. Vö. uő: *A Szilágyság*.

98 Varró: *Kós*, 57, 194, 52. jegyzet. Kiemelés az eredetiben. Vö. ilyen értelemben uő: *A százéves Kós*, 23.

örök arany szabállyá mesterkélő beállítást. Találunk viszont egy bekezdést, amelyben a szerző magának mond ellent, éppen azt dicsérve az ifjú Kósban, hogy a „Habsburg-ellenes függetlenségi harcok, a békés együttélés, kulturális kölcsönhatás és lelkiismeret-szabadság demokratikus hagyományát” követve vált „Erdély-központúvá”.⁹⁹

Tény, hogy a *Kalotaszeg* éppen azért, mert tulajdonosa diákkorában a kolozsvári Református Kollégiumtól a „józanul nemzeti, reális történelemszemléletet és irodalmi ízlést”¹⁰⁰ kapta útravalóul, kivételes és kitartó érzékenységgel figyelte a kelet-magyarországi vármegyék életét befolyásoló fejleményeket. Erdély gazdasági elmaradottságából nem bontott ki országos méretű modernizációs programot. Pusztán annyiban viszonyult a Magyar Királyság egészéhez meg központjához, amennyiben eközben kidomboríthatta *kalotaszegiségét*,¹⁰¹ miképp mértékletesen elkülönítő önérzetességének fő indítékát és rendeltetését is: „De bizonyítani fogjuk azt is, hogy Erdély csak politikailag nincsen. De földrajzilag, történelmileg, sőt jogilag, s ami a legfontosabb, a köztudatban igenis van és lesz is addig, amíg csak meg nem változik a magyarországi és különösen a pesti közvélemény rólunk. Ha pedig az a közvélemény ilyen marad, akkor időtlen-időig élni fog bennünk a külön erdélyiség tudata.”¹⁰² Anélkül, hogy elágaztatta volna a nagy-magyar úttól, Kós rátért az erdélyi útra, amelyen ő a legszívesebben egyetlen táborban tömörítette volna a politikai tényezőket, felfüggesztve az esetleg a régió belül is elválasztó „közjogi” elveket.¹⁰³ Kós ideológiai radikalizmusa tehát véget ért, mihelyt belényilallt a *Budapesti Hírlap* olvasóközönségével megosztott

99 Varró: *Kós*, 54.

100 Kós: *Életrajz* [1950], 30.

101 „Egyetlen politikánk, hogy nem politizálunk. Egyetlen akaratunk, hogy magyarok, s kalotaszegiek akarunk maradni.” Kós: *Kalotaszeg* [1912], 5.

102 Kós: *Erdély és a pesti közvélemény, I. cikkely*, 4.

103 *Erdélyország*, 17.

felismerése: „Ez az oláh társadalom annyira *természetes ellenségünk*, hogy ezt sem szép szóval, sem erőszakkal a magunk részére nyerni nem tudhatjuk.”¹⁰⁴

A nemzeti alapú regionális elhatárolódás igényével vette szemügyre a társadalmi problémákat S. Nagy László is, a lap rendszeresebb munkatársainak egyike.¹⁰⁵ Az alföldi parasztság „egészségtelen” életkörülményein mással, mint „egy ilyen irányú helyes törvénnyel” nem javított volna; szélesebb körű beavatkozást sürgősen tartott, tekintve, hogy mindaz, ami azon a vidéken megérett a változtatásra, „*nem veszedelem, az egész nemzetre nem életbevágó fontosságú*”.¹⁰⁶ Varró János e részletkérdésről is félretájékoztatott, ráfogva Kósokra, hogy a „dualizmus súlyát” egyaránt látták ránehezedni *Kalotaszeg* és az „ország egyéb tájainak” parasztságára.¹⁰⁷ Pedig S. Nagy, a későbbi *Erdélyi Szemle* szerkesztője,¹⁰⁸ a Magyar Királyság keleti térfelére érkezvén már „elsőrendű nemzeti kérdés”-nek minősítette „a helyes telepítés és parcelálás” ügyét,¹⁰⁹ amelyből „ki kell zárunk mindenféle szociális, népboldogító szempontot. Erdélyt elsősorban a magyarság számára kell biztosítanunk, addig gondolnunk sem szabad másra. Szociális szempontok csak egy esetben vezethetnek minket: ha az egyúttal nemzeti szempont is”.¹¹⁰

Kós Bánffy Miklós gróf, az „igazi erdélyi ember, erős kalotaszegi magyar”, a „dolgozó mágnás”¹¹¹ addigi életútját vázoló cikkében áttételesen megerősítette, hogy a régió kedvéért hajlandó feláldozni világnézeti és szociális elveit. A próza- és drámaíró, grafikus és díszlettervező, a budapesti Operaház és Nemzeti

104 Kós: *Levél*. Kiemelés az eredetiben.

105 Saliga: *A Kalotaszeg*, 220, 230–240.

106 S. Nagy: *Erdély, a telepítés és az oláhok* [II], 5. Kiemelés az eredetiben.

107 Varró: *Kós*, 52.

108 Ld. a 134. jegyzetet.

109 S. Nagy: *Erdély, a telepítés és az oláhok* [II], 5.

110 Uo. [III], 3.

111 Kós: *Egy kalotaszegi mágnás*, 9.

Színház éppen kinevezett intendánsa 1906 és 1909 között Kolozsvár és Kolozs vármegye főispánja, 1910-től parlamenti képviselő volt Tisza István Nemzeti Munkapártját támogató pártonkívülként, *hatvanhetes* programmal.¹¹² Kós a tízes évek legelején került vele laza, de szívélyes kapcsolatba, amelyet az afölötti közös felháborodás éltetett, hogy Budapest Erdély ügyeit szokás szerint az erdélyiek meghallgatása nélkül intézte.¹¹³ A későbbi kalotaszegi lapkiadó megismerkedésük idején kezdte tanulmányozni az angol és német szecessziót,¹¹⁴ felfedezvén bennük a korszerű életmódhoz illő és nemzeti sajátosságokat népközelien kifejező művészeti irányzatot, amelyért érdemes lándzsát törni ahhoz, hogy „magyarul csinálhassunk szépet”.¹¹⁵ Ezért az eszményért buzgólkodott Kós, nem kételkedvén abban, hogy esetenként főurak is ápolhatják az „igazi, önálló nemzeti művészetnek alapjait, romjait, rongyait”.¹¹⁶

A *Kalotaszeg* a művészien átszellemiesített területi egységet általánosabb fogalmazásban a földrajzi, történelmi, szociális, társadalmi és jogi ismertetőjegyek alapján önállósítható, a budapesti központ által mégis alárendelten kezelt Erdéllyel azonosította.¹¹⁷ Tárgyához ekként közelítve nem kérdőjelezte meg a magyar politikai elsőbbséget, amikor az elemző-tájékoztató figyelmet rovatszerűen Kalotaszegről Erdélyre, majd Erdélyről Kalotaszegre irányította,¹¹⁸ eközben rendszeresítve a központi kormányzat régiópolitikájának a bírálatát.¹¹⁹ Munkatársai államalkotói tudatukban – és csak így – engedték meg maguknak azt az észre térítő

112 Bánffy Miklós. In: *Erdélyi lexikon*, 24–25; Veress: *Bánffy*.

113 Kós: *Életrajz* [1950], 172–175. Vö. Kántor: *Itt valami más van*, 12–14.

114 Kós: *Modern művészet*. Vö. uő: *Életrajz* [1950], 50–61.

115 Kós: *Erdélyben keressük* [I], 8: 1.

116 Uo. [II], 9: 2. Vö. uő: *Egy kalotaszegi mágnás*.

117 Kós: *Erdély és a pesti közvélemény, II. cikkely*.

118 A *Kalotaszeg* rovat összesen tizenegyszer, az *Erdélyország* hatszor fordult elő a lap 12 számában: Saliga: *A Kalotaszeg*, 230–240.

119 Pl. S. Nagy: *Erdély* [III], 3.

intelmet, hogy „társadalmunk nem is olyan egységes, mint gondoltuk”, és hogy a Magyar Korona országainak igenis vállalniuk kellene a belső átalakulás kihívását. „Ott kell folytatnunk az erőfejlesztést, ahol 49-ben abbamaradt”, idézett S. Nagy László egy fővárosi kiadású röpiratból, mély elégtételt érezve amiatt, „hogy amit mi itt Erdélyben régen látunk immár és régen tudunk, sőt amit csinálunk is, azt most nyíltan ki meri mondani egy budapesti magyar író”.¹²⁰

Az *Új Magyarországra* vonatkozó elképzelésekből kitűnik a Kós-féle regionalitás második forrása, mégpedig éppoly egyénien értelmezett alakban, mint az első, a polgári radikalizmus. Kós az 1848–1849-es Habsburg-ellenes magyar szabadságharc tanulságait mérlegelő cikkében szigorúan ítélkezett a kiegyezés magyar nemzedéke fölött. Felfogásában Kossuth Lajos eszménye, a szabad és egységes Magyarország, kétszer szenvedett vereséget: először 1849-ben, a külső katonai-diplomáciai túlsúly ellenében, másodszer 1867-ben, amikor megszületett a dualista rendszer, amely megosztja a magyar társadalmat. „De van és lesz mindig Királyhágó – Erdély és Magyarország között!”,¹²¹ ringatta magát Kós abban a hitben, hogy a magyar–magyar ellentét nem kárhoztatja Erdélyt örökös életképtelenségre, hanem, ellenkezőleg, felelős önállósodásra bátorítja a régió magyar lakosságát: „Mert más az erdélyi ember és más a magyarországi, de különösképpen más és nekünk idegen a pesti magyar.”¹²²

A *Kalotaszeg* az 1912. március idusára összeállított forradalmi emlékszáma¹²³ után már csak egyszer jelent meg. Búcsúközleménye bejelentette, hogy – az összerdélyi sajtótájékoztatót kiszélesítendő – kész egyesülni az Erdélyi Irodalmi Társaság azontúl Bánffy

120 S. Nagy: *Új Magyarország*, 1, 5.

121 [Ezernyolcszáznyolcvannyolc] 1848. márciusa *Erdélyben*, 4. Vö. S. Nagy: *Új Magyarország*.

122 Kós: *Erdély és a pesti közvélemény, III. cikkely*, 5.

123 [Ezernyolcszáznyolcvannyolc] 1848. márciusa *Erdélyben*.

Miklós irányította hetilapjával, az *Erdélyi Lapokkal*.¹²⁴ E döntés egyrészt azzal függött össze, hogy a sztánai Varjúvár gazdája időlegesen Budapestre távozott a kispesti munkás- és tisztviselőtelep, a *Wekerle-telep* megtervezése és építésének művezetése végett.¹²⁵ Másrészt a különböző pártállású magyar csoportok Erdély-központú szövetségének az érdekében született meg. Kósék „örömmel” fogadták a velük nem éppen azonos világnézetű Erdélyi Irodalmi Társaság kezdeményezését a két lap egybeolvasztására. A szélesebb szervezeti háttérű Társasággal karöltve „hatalmasabban, erősebben” vélték folytatni igyekezetüket „*Erdély nemzeti kultúrájának*” ápolására, fejlesztésére apáink szellemében, *Erdély magyar társadalmának* ébrentartására”. A leendő főszerkesztő, a főrendi „kalotaszegi ember” személyében pedig egyenesen a közös munka értelmének biztosítékát látták.¹²⁶

IV. A *Kalotaszeg* utóélete az ótranszszilvanista decentralizáció végnapjaiban

A *Kalotaszeg* három hónapos fennállása idején egyre több olvasót és munkatársat gyűjtött maga köré.¹²⁷ Anyagilag sem volt veszteséges, megélt előfizetőiből.¹²⁸ Valószínű, hogy programjának ismeretében kérte Klebelsberg Kunó gróf vallás- és

124 Köllő: *Bánffy*, 25–26; Mózes: *Sajtó*, 27.

125 Kós: A „*Kalotaszeg*”, 1071; Uő: *Életrajz* [1950], 120–121. Az 1912–1913-ban elkészült (Pál: *Kós*, 30) telephez gazdag képanyaggal: Geyr: *Die Wekerlesiedlung*.

126 KSz: A szerkesztőség: *Olvasóinkhoz*, 2–3. Kiemelés az eredetiben. A *Kalotaszeg* és az *Erdélyi Lapok* fúziója az Erdélyi Irodalmi Társaság irattárában fennmaradt két Kós-leveleből kitetszően „barátságos” alkudozások tárgya volt. Az illető forrásokat tartalmi ismertetés nélkül említi Köllő: *Bánffy*, 25.

127 „Egy erdőn keresztülvágtuk magunkat és ma – kétszer annyian vagyunk, mint amikor elindultunk. [...] És hogy utainkból nem térültünk el, azt legjobban bizonyítja az, hogy megszapordtunk e rövid három hónap alatt, hogy nemcsak *Kalotaszeg* csatlakozott zászlónk alá, hanem meghallotta kiáltásunkat Erdélyország...” KSz: A szerkesztőség: *Olvasóinkhoz*, 1, 2.

128 Kós: *Találkozásaim*, 16; Uő: A „*Kalotaszeg*”, 1070; Uő: *Életrajz* [1950], 120; Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 636. Vö. Köllő: *Bánffy*, 25.

közoktatásügyiállamtitkár Kóst 1916-ban arra, hogy vegyen részt az Erdély háború utáni gazdasági, pénzügyi, egészségügyi és kulturális fellendítését előirányzó kormányzati tervek elkészítésében.¹²⁹ A hetilap – nyilvánosságában létjogosultnak és támogatandónak tűnő – céljai önfelszámolását követően újrafogalmazódtak a helyi időközi sajtóban, mégha különböző éllel és változó kitartással is.¹³⁰

Az *Erdélyi Lapok* csak 1913-ig bírta a versenyt a közönség aprópénzre váltható jóindulatú érdeklődéséért,¹³¹ ráadásul elhatalmoltta magát az irodalmi modernségtől.¹³² A *Nyugathoz* jóval megértőbben viszonyult az 1915 szeptemberétől megjelenő, egy évre rá *Erdélyi Szemle* címűre átkeresztelt *Kolozsvári Szemle*,¹³³ amelyet S. Nagy László, Kós *Kalotaszeg*beli munkatársa szerkesztett – utólagos önértékelése szerint – Erdély „első, önálló” irodalmi lapjává.¹³⁴ A háborús lelkesedés, amely lecsapódott egyik-másik közlésében, és amelynek szele átmenetileg megcsapta Kóst is,¹³⁵ a *Nyugat* békepropagandájának hatására folyamatosan alábbhagyott.¹³⁶ A helyébe lépő pacifista és Erdély-köz-

129 Kós be is nyújtott egy térképvezérléssel kiegészített írásos összefoglalót elképzeléseiről, ezeknek tartalmára azonban legerjedelmesebb önéletrajza írásakor már nem emlékezett: Kós: *Életrajz* [1950], 169–170.

130 Sajtótörténeti adatok: Mózes: *Sajtó*, 27–38, 147–162.

131 Gyalui: *Az Erdélyi Magyar Irodalmi Társaság*, 30; Köllő: *Bánffy*, 26–27.

132 Mózes: *Sajtó*, 70–75; Varró: *A romániai magyar irodalom*, 113–115. Vö. Saliga: *Erdélyi Lapok*.

133 Pomogáts: *A transzilvánizmus*, 17–19.

134 S. Nagy László: *Harc a végeken*. Holtából nőtt élet. Az erdélyi, majd romániai magyar irodalom történelmi kialakulása. Egy irodalmi szerkesztő emlékei, történelmi és társadalmi följegyzései, tanúvallomása. Budapest 1970, 83–93 [gépirat]. OSZKK SNLh, Fond 175.

135 „Kívánok döntő győzedelmet a mi katonáinknak, akik ezzel kivívják a magyarság diadalát Magyarországon. Mert ennek is meg kell történnie. Akik magyarok voltunk – igazi magyarok – a háború előtt, nekünk diadalunk lesz a háború győzelmé.” Kós Károly – Móricz Zsigmond. [Sztána], 1915. január 1. A kézzel írt levél hasonmás közlése in: *Kós Károly képeskönyv*, 43.

136 Mózes: *Sajtó*, 73–74; Pomogáts: *Transzilvánizmus*, 19–21; Varró: *A romániai magyar irodalom*, 119–120.

pontú jövő-tervezgetésbe azután – rajta kívül¹³⁷ – már csak a kolozsvári *Új Erdély* hetilap kapcsolódott be 1918 januárjától öt hónapon át.¹³⁸

Szerkesztője, a napfelkeltét *Erdély felől* megverselő Szentimrei Jenő,¹³⁹ saját beköszöntő helyett azt az Ady-esszét nyomatta ki, amellyel hat évvel korábban Kós megszabta a maga és a *Kalotaszeg* transzszilvanista irányát. Az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára. (Panaszkodás és hit)*¹⁴⁰ ismét egy bizonyos mértékű regionális öncélúság igazolásaként forgott közkézen a lapot támogató helybeli Kelet Irodalmi és Művészeti Társaság berkeiben.¹⁴¹ Az *Új Erdély* a világnézeti viszonylagosság tekintetében is folytatta a kósi előd példáját. „Erdély rekonstruálására”¹⁴² intő programját progresszívnek szánt kitételekkel tarkította. A millennium visszatetszőnek érzett nemzeti hangszerelése, az erdélyi kultúra sokszínűsége, az uralkodó viszonyokból eredő szociális rétegződések igazságtalanságai, az Erdélyt vészesen elhanyagoló budapesti gazdaságpolitika, valamint a közállapotok általános korszerűsítésében megőrzendő magyar vezérszerep egyetlen végkifejletű érvgyűjteménnyé keveredett 300 oldalán. A fölé iktatott és értelemszerűen vissza-visszatérő „erdélyiség” címszó a „kis államoknak” kijáró részleges függetlenség jövőképét hordozta, benne a régió erőteljesebb részvételét az „anyaországnak ide is kiágazó kormányzásában”.¹⁴³ Az *Új Erdély* az érdekképviseleti és közigazgatási illetékességek államon belüli megosztását a „szellemileg független országrész”¹⁴⁴

137 Pl. S. Nagy: *Erdélyi újságírók dolga*; Uő: *Október 30.*; Uő: *Külön erdélyi kormány-szeret.*

138 Repertóriumát összeállította Mózes: *Az Új Erdély.*

139 Szentimrei [!]: *Erdély felől.*

140 Ady: *Ismeretlen Korvin-kódex.*

141 Pomogáts: *A transzszilvanizmus*, 15–16.

142 ÚE: *Szerkesztői üzenetek*, 64.

143 (kg.): *Glosszák*, 178–179.

144 ÚE: *Szerkesztőségi nyilatkozat.*

nevében ajánlotta a döntésképesnek remélt budapesti kormány figyelmébe.¹⁴⁵

„Erdély nem volt, hanem lesz”, foglalta össze Szentimrei Jenő az *Új Erdély* egyik többrészes vitaanyagát 1918 márciusában,¹⁴⁶ amikor a leendő régió bizonyosan nem Trianont követő alakjában jelent meg lelki szemei előtt. Budapestről mint elsőrendű politikai viszonyítási alapról csak akkor vette le a transzszilvanista irodalmat és közéletet vigyázó szemét,¹⁴⁷ midőn – mint a világháború utáni első erdélyi magyar irodalmi antológia bevezetője írta – „a magyar irodalmi decentralizáció véresen komoly és halálosan szükséges valósággá” vált a „pesti gyámkodás” megszűnése folytán.¹⁴⁸

V. Az ifjú Kós nagymagyar eszmevilágának összetevői és alkonya

Miként a korabeli magyar baloldal,¹⁴⁹ úgy Kós sem a dualista Magyarország létjogosultságát, hanem politikai-jogi felépítettségének a helyességét vonta kétségbe. Ezért *Kalotaszegét* nem tekinthetjük a későbbi „romániai magyar irodalomban” és – egészítsük ki az idézetet – erdélyi magyar kisebbségpolitikában¹⁵⁰ jelentkező transzszilvanizmus „közvetlen előzményének”.¹⁵¹ Varró János,

145 A lap részletes elemzése: K. Lengyel: *Auf der Suche*, 54–57. A szerző ehelyütt is köszöni Szabó Zsolt-nak, hogy 1990-ben Kolozsváron kutatási célokra rendelkezésére bocsátotta az *Új Erdély* – közgyűjteményekben alig hozzáférhető – tulajdonában lévő számaint.

146 Szentimrei: *Az elfogultság ellen*, 148.

147 Gazdag publicisztikai terméséből ld. pl. Szentimrei: *Futó tekintet*; Uő: *Transzszilvanizmus*; Uő: *Kultúrák*.

148 A kötet előszavából: *Magyar írók kincsháza*, 3–5, itt 4.

149 Néhány kevésbé ismert forrás a világháború utolsó szakaszából: A kolozsvári szociáldemokrata-párt vezetősége: *Proklamáció!* [Kolozsvár, 1918. január 18.]. SZTEK PR, Ms. 251/4880-7; Az előkészítő bizottság [Választójogi Liga]: [Felhívás. Kolozsvár, 1918. február]. Uo. 251/4801-43; A kolozsvári Nemzeti Munkapárt II. választó-kerületi elnöksége: *Polgártársak!* [1918 körül]. Uo. 251/4801-42.

150 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 157–238, 273–381.

151 Varró: *A romániai magyar irodalom*, 119. Kiemelés K. L. Zs. Más szavakkal ugyanúgy: Uő: *Kós*, 54.

ezen elmélet megalkotója és egyik legeltökéltebb népszerűsítője,¹⁵² 1973-as kismonográfiájában sietett megjegyezni, hogy Kós „ugyan [...] polgári szemléletének korlátai miatt” 1912-ben „még nem találja meg a helyes kivezető utat”, mivel „a félgymarmati helyzet elleni küzdelmében nem az elnyomott erdélyi népek közös harcára támaszkodik, hanem a hajdani független Fejedelemség történelmi és jogi hagyományait kívánja felújítani”. Ám, szólt az életrajzíró látványosan téves ítélete, Kós így is „összeütközésbe került” a „Rákosi Jenő-féle nagymagyar nacionalizmussal, illetve ami ezzel egyet jelentett, a nagymagyar állameszmével. *Nép és állam* fogalma”, szúr szemet Varró belemagyarozásának mélyebb célzata, „már ekkor szétválík szemléletében, aminek következtében az Osztrák–Magyar Monarchia első világháború utáni összeomlása számára nem jelentett tragédiát”.¹⁵³ Nem jelentett tragédiát, hiszen már *Emberek a havas alatt* című elbeszélésében¹⁵⁴ megírta, hogy a románokkal „törvényszerűen” együttélő erdélyi magyarok az „apák bűné”-t feloldozandó „meghajlanak a végzet előtt”. Ez a „népközelségből fakadó hit adott erőt Kósnak az első világháború után kifejtett sokoldalú munkásságához”.¹⁵⁵

Az utóbbi két-három évtized irodalom- és eszmetörténeti Kós-képének egyik legsúlyosabb, mert komoly, ideológiamentes munkákban is fellelhető¹⁵⁶ torzításával van itt dolgunk.

Az imént kiemelt „közvetlen” szó az utóhatások teljes folytonosságát sugallja. Márpedig a sztánai lapszerkesztő műhely két alapeszméjéből legfeljebb a központosító politika bírálata élte túl Nagy-Románia megalakulását, de ez is úgy, hogy élet Bukarest felé fordítva már csak a kisebbségi önszerveződés időszerű nehézségeinek egyik magyarozataként emlegette föl az egykori Budapest

152 Vö. még Varró: *A százéves Kós*.

153 Varró: *Kós*, 53–54. Kiemelés az eredetiben.

154 Álnéven jelent meg a *Kalotaszegben*: Kós: *Emberek*. Ld. a 80. jegyzetnél is.

155 Varró: *Kós*, 60.

156 Pl. Pomogáts: *A transzilvanizmus*, 17; Sas: *Kilenc évtized*, 268.

régiópolitikai balfogásait. Kósnak a dualista magyar kormányzat „centralizáció elvének minden téren való következetes keresztülhajtása” folytán egy „kiépítetlen, kialakulatlan” szerkezetű erdélyi magyar kultúrából és társadalomból kellett építkeznie a húszas évek elején,¹⁵⁷ amikor részt vett a területi autonómia elvére épülő és egy erdélyi magyar–román–német politikai szövetséget megcélzó *föderalisztikus transzszilvanizmus*¹⁵⁸ felíveltetésében.

Az ifjú Kós másik lapszerkesztési alapeszméje a *töretlen* folytonosság elméletének még súlyosabb cáfolata. A *Kalotaszeg* a Magyar Korona országainak mielőbb megerősítendő belső egysége felett örködött. Szerkesztője ezt az annak idején versbe is öntött lételemét¹⁵⁹ egy 1976-ban lejegyzett interjú alkalmával kiostálta amúgy is gyöngülő emlékezetéből,¹⁶⁰ így foglalva össze 1911-es balázsfalvi élményének tanulságait: „A három rendi nemzet mellett én megláttam a románságot is. Nekünk jóban kell lennünk. Egészen fiatalon jutottam erre a konklúzióra.”¹⁶¹ Első világháború előtti publicisztikájának itt bemutatott darabjaiból viszont az derül ki, hogy Kós akkoriban nagymagyar szempontú feltételek jegyében szemlélte a magyar–román együttélést. A lekerekítő bizonyíték kedvéért érdemes felütni a *Kalotaszeg* utolsó számának azon oldalát, amelyen a sztánai szerkesztőség következőképp tekintett vissza két hónapos tevékenységére: „Lobogónkra az új és magyar

157 Kós: *Művészetünk útja*, 59, 61.

158 Erről és a korai, az *Erdélyi Helikon* előtti transzszilvanizmus másik, *decentralisztikus*, személyi elvű autonómiát felvető alakjáról behatóan K. Lengyel: *Auf der Suche*, 193–238, 273–338, 384–406.

159 Kós: *Nyomitalan út* című verse névtelenül látott napvilágot: „Fázva félve vad hegyeket járok, / Keresem őket mindig-mindig. / S mindig-mindig csak fejfákat látok: / Magyar ősök nyomát befújta a tél. / / De jó egyszer egy meleg, magyar szél / És elmegy a hó és elmegy a tél / És holt avarból kelnek új virágok / Vidám szívvel én nyomukba hágnak.” Kós szerzőségéhez: Debreczeni: *A grafikusművészet*, 654.

160 Vö. Kós: *Életrajz* [1950], 144, 170.

161 Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”, 76. Ld. még ilyen értelemben: Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 640.

*Kalotaszeg*et írtuk fel. Harcolni ezért indultunk el minden ellen, ami itt nem magyar és nekünk idegen. Harcolni indultunk az oláhság kulturálatlansága és a Nyugat idegen kultúrája ellen azért az új Kalotaszegért, melyet magyarnak akarunk és a *másikért*, mely folytatása legyen a réginek, mint ahogy mi folytatása vagyunk apáinknak.”¹⁶²

Kós az új és magyar melléknevek illetén használatával progresszivitását nemzetközpontúságának függvényébe helyezte, a kétszeresen idegen közegtől pedig *negyvennyolcas-negyvenkilences* beállítottságban, illetve a művelt polgár alsóbb társadalmi rétegekkel szemben érzett fölényével határolódott el. És mivel egyúttal viszonylagosította regionális öntudatát, még egyszer s mindenkorra elosztatott minden kételyt *Kalotaszeg*beli erdélyiségének fő rendeltetése felől. Hiszen Ady *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című esszéjéből a különállóan is országos magyar érdekeket védő fejedelmi Erdély cselekvésmintáját élesztette, míg az 1848–1849-es forradalom értelmezőjeként a megbukott polgári-köztársasági szabadságizményt időszzerűsítette. A magyar egység és szabadság rendi és köztársasági hagyományát egybeolvasztva következtetett arra, hogy ama magyar–magyar „antagonizmus” feloldásához Erdélyt nem a budapesti államközpont *alá*, hanem *mellé* illene rendelni.

Kós tehát a maga módján hozzájárult kora két mérvadó nagymagyar politikai koncepciójának a versengéséhez. Ezt a *Kalotaszeg*jével csinján bánó öregkori visszaemlékezéseinek egyikében áttételesen meg is vallotta: „A század első másfél évtizede (a világháború kitöréséig) a magyar életnek az a szakasza volt, amikor szellemiségének egy maréknyi ifjú munkása itt valahol, ott valahol a magyar millennium mámorának fojtogató hazugság-gőzéből az élet friss, éltető valóság-levegőjébe próbálkozott kivergődni.”¹⁶³ Vagyis amikor „Apponyi kiadta a rendeletet, hogy nincs

162 KSz: A szerkesztőség: *Olvásokhoz*, 1–2. Kiemelés az eredetiben.

163 Kós: *A „Kalotaszeg”*, 1069.

Erdély, csak »Délkeleti felföld« meg »Királyhágón túli kerület« van.¹⁶⁴ E „szüklátókörűség”,¹⁶⁵ és nem „a dualizmus korának (akkor váltig tagadott) osztály- és nemzeti elnyomása”¹⁶⁶ miatt küldte el 1911-es tárcáját éppen a *Budapesti Hírlap* „mélyen tisztelt szerkesztő” urának, Rákosi Jenőnek, figyelmeztetett *akkori* „hazafias tisztelettel” arra, hogy az „erdélyi oláh a maga jószántából magyarrá nem lesz soha”.¹⁶⁷ És ezért nem volt „pretranszilván”,¹⁶⁸ hanem – a szó más minőséget jelző értelmében – *ótranszilván* ideológus. A magyarosítás sikertelenségét is feldolgozó panaszai, felvetései azok ínyére valók voltak, akik a Lajtán innen az Ausztriától való elszakadást fontolgatták, minthogy a nemzetiségekkel esetleg szövetkezni kész Bécsben látták a nemzeti egyeduralom legfőbb ellenlábását, eltérően azoktól, akik a kiegyezés bástyaiból iparkodtak fenntartani az ezeréves államiságot.¹⁶⁹ A világháború következményeképpen aztán a Habsburg Birodalom és az időközben köztársasággá változott Magyarország egyszerre szűnt meg igazodási alpnak lenni a függetlenségi erdélyiség számára. És Kós a több hónapos folyamatként lezajló összeomlás *egy bizonyos* szakaszában váltotta át transzszilvanizmusát a régi sínról az újra – de nem mintha úgy akart volna „népének szolgálni”, hogy közben önszántából kilép eredeti állampolgári kötelékéből.¹⁷⁰

1919 nyarán még proletárforradalmi hangulatot árasztó, bojár- és Órománia-ellenes tartalmú, aláíratlan felhívások hagyták el sztánai házi nyomdáját.¹⁷¹ Eközben a cenzúra által erősen kifehé-

164 Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 640.

165 Uo. 640.

166 Benkő: *Utószó*, 237.

167 Kós: *Levél*. Ld. még a 86. és 104. jegyzetnél.

168 Varró: *Kós*, 54.

169 Kosáry: *Ungarische politische Bestrebungen*, 32. Irodalomtörténeti távlatban Király: *Ady*, 7.

170 Varró: *Kós*, 54.

171 „Mi éhezők, elnyomottak, munkától tiltott proletárok vádolunk titeket: Vasutasok! árulók vagytok, akik proletár testvéreitek vérdíjért szolgáljátok az oláh

rített *Erdélyi Szemle* nyilvánosságában így biztatta olvasóit jobb idők óhajására: „A mi temetőinkbe nem halni mennek az emberek, csak stációt tartanak, csak várják nagy csöndesen az eljövendő Jézust...”¹⁷² 1920 januárjában és februárjában, amikor Párizsban még javában ütköztek a háborús győztesek és vesztesek érdekei Magyarország feldarabolásának az ügyében, és Erdélyben többnyire földalatti munka folyt a román megszállás véglegesítése ellen,¹⁷³ Kós terjedelmes esszét közölt ugyanazon lapban, *Nemzeti művészetünk* sorozatcímű régi témakörében és módján, újólag bejátszva Mátyás király késői írnoke, Ady Endre Erdélyt szellemiekben teremtő-örző tanait. Az illetékes román hatóság a maga szemzőgéből nyilván okkal akadályozta meg, hogy a hivatkozott *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* idézetek formájában is megjelenhessen; Kós illető cikk részében egyebek mellett csak ezt hagyta érintetlenül: „De itt Erdélyben kell ezt állogatni. De csak itt Erdélyben, ahol valaha állt, ahol ma is nyugszik. És ezért keressük Erdélyben. Erdélyben keressük a jövő nemzeti művészetünk fundamentumához a holt anyagot és az élő lelket...”¹⁷⁴

zsarnokot!” Vasutasok! [Sztána, 1919. június–július]. HRM PÁh, Ms. VI. 7651/687/1. „Akartok-e ismét édesanyátokhoz, a szabad Magyarországhoz tartozni, vagy inkább tűritek a jármot, amit az oláh rakott reátok? Ha szabad magyarok akartok maradni, úgy mellénk álltok és felrugjátok a bojárok csaló, hazug és tolvaj fajzatát. [...]” Erdélyi magyarok! [Sztána, 1919. június–július]. Uo. 7651/687/2. Az akkor egy ideig hasonlóképpen forradalmi beállítottságú Paál Árpád (K. Lengyel: *Auf der Suche*, 118–125) mindkét röplapra kézírással a következőt jegyezte fel: „Készült 1919. június–július táján Kós Károly sztánai kézi nyomdájában.” A honvédelmi és proletárforradalmi igények összefonódásához ld. az egy sor korabeli röplapot betűhíven közlő *Palócföld* 1989. évi 1. számát, különösen e két tanulmányt: Romsics: *A Tanácsköztársaság*; Szakály: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Általánosabb tájékoztató a korabeli röpirat-irodalomról: Nehring: *Flugblätter*.

172 Kós: *Vizekről*, 188. A Vajk: *Kós* bibliográfia nem ismeri ezt az írást.

173 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 87–125. Legújabb forrásfeldolgozás: Bárdi: *Impériumváltás*.

174 Kós: *Nemzeti művészetünk* [VI], 107.

Miként itt sem a „romániai magyar művészet” fennmaradási esélyeit latolgatta,¹⁷⁵ úgy híres kiáltó szavával is csak „Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros kétmillió magyarja”-hoz fordult. És egyáltalában nem véletlen, hogy röpiratát akkor írta meg és tette közzé, amikor.¹⁷⁶ Hogy miért nem 1920–1921 fordulója előtt? Ezért: „[...] nem én mondom neked, de a megcsonkított Magyarország mondta ki a szentenciát rólunk: nem tehetek mást, elfogadom az ítéletét, mely akaratom és hitem ellenére fejemre olvastatott, kihirdettetett és végrehajtatott: *Én rólatok, akiket erőszakkal leszakítottak rólam, lemondok.*”¹⁷⁷ Tehát a trianoni szerződés 1920. november 15-én történt budapesti parlamenti ratifikálása¹⁷⁸ kényszerítette a „két esztendeig” az Ausztriáról levált Magyarország egységét eltökélt tétlenségben remélő, az önrendelkezési jogtól aztán mégis megfosztott¹⁷⁹ Kóst arra, hogy korábbi nagymagyar szempontrendszerét egy kismagyarra cserélje. Ámde a románsággal kialakítandó együttműködést a most ráerőszakolt¹⁸⁰ sorsban is „azzal a feltétellel” vállalta, hogy „meg-

175 Ahogy Nagy Gy.: *Kós Károly Sztambulban*, 841, állítja tévesen. Kiemelés K. L. Zs.

176 Kós: *Kiáltó szó*, 2. Az évjelölés nélküli eredeti kiadvány Szabó: *A politikus Kós* szerint 1921. január 23-án jelent meg. Kós egyik interjújában (Kós – Beke: *Interjú*, 14) 1920-at adta meg a megírás évéül, ezért nyilvánvaló szedéshiba folytán olvasható ugyanott, hogy a röpirat „1920 újév napján” látott napvilágot.

177 Kós: *Kiáltó szó*, 2. Kiemelés az eredetiben.

178 Galántai: *A trianoni békekötés*, 182–190. A budapesti ratifikálást a szerzőhármas egybeült is a röpirat megírásának kiváltó okaként említette, pl. Zágoni: *A magyarság*, 7.

179 „Erdély, Bánság, Körös-vidék és Máramaros magyar népe: minket kiszakítottak, kidobtak abból a műhelyből, amely a mi izzadságos munkánk segedelmével épült fel egykoron. Nem kérdezték: akarjuk-e? Mi pedig mai napig nem akartuk elhinni, hogy ez megtörtént, hogy ez megtörténhetett. És két esztendeje, hogy nem dolgoztunk. De vártunk. Vártuk reménykedve, hívó hittel, hogy felkeljen számunkra a nap: [cenzúrázott rész, K. L. Zs.] *napnyugaton!* Két esztendeig álmodtunk és nem akartunk tudni az Életről, aki körülöttünk tusakodva robogott. Nem akartunk látni és hallani, nem akartunk érezni és élni, csak hinni akartunk és bízni és álmodni és csodákat várni, amik majd felébresztenek. Mert megszoktuk a régit, szerettük, amit egykor megalkottunk.” Kós: *Kiáltó szó*, 2. Kiemelés az eredetiben.

180 „... Hát eltemették a régi Magyarországot. [...] Minket még a temetésre se hívtak meg... Belenyugszunk, mert bele kell nyugodnunk ebbe is és – hiszünk örök életünkben.” Uo. 3.

adatik számunkra az új keretek között az a *minimum*, melyet mi nemzeti kultúránk, ősi szokásaink, faji öntudatunk, szociális érzésünk, gazdasági fejlődésünk szempontjából ezeresztendő múltunk tanulságaképpen nélkülözhetetlennek tudunk”.¹⁸¹ A saját igények megnyirbálását tanúsító *minimum* szót a következő bekezdések egyike részletezte: „Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobodott Romániában: *mi, magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy-Románia megbízható polgárságot fog nyerni.*”¹⁸²

Ezen emelkedett hangvétellő, a röpirat másik két írásában államelméleti távlatban megfogalmazott¹⁸³ ajánlat kompromisszumos jellege abból eredt, hogy a magyar állam politikai-területi integritásának a megőrzése helyett az erdélyi magyar „önálló egység”, vagyis „a magyarság kulturális munkásságát” román fennhatóság alól megtámasztó közeg kifejlesztését tűzte ki legelső célul.¹⁸⁴ Belőle nőtt ki az elkövetkező néhány évben a föderaliztikus transzszilvanizmus magját képező „népkisebbségi-nemzet”¹⁸⁵ elmélete. Szószólói elképzelésében a más fogalmi köntösben „nemzeti önkormányzat”-nak¹⁸⁶ nevezett képződmény a magyar kisebbség saját kolozsvári nemzetgyűlésből felügyelt közigazgatási, jogi, gazdasági, művelődési és közrendészeti intézményeiben testesült volna meg, és az Óromániától megfelelőképpen függetlenített erdélyi szövetség egyik tagjaként betagozódnak volna egy magyar részvétellő kelet-közép-európai konföderációba.¹⁸⁷

181 Uo. 4. Kiemelés K. L. Zs.

182 Uo. 5. Kiemelés az eredetiben.

183 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 173–175, 193–212.

184 Kós: *Művészetünk útja*, 61.

185 Paál Árpád: [A népkisebbségi eszméről. 1922 körül.] HRM PÁh, Ms. VI. 7651/103, 1; *Erdély az erdélyi nemzeteké*, 3. Vö. *Mit kíván a romániai magyar kisebbségi nemzet*.

186 Paál Árpád – Petres Kálmán. 1920. szeptember 9–11. HRM PÁh, Ms. 7651/416/17, 1. Vö. Makkay: *Erdélyi kité*.

187 Kós idevonatkozó, a kolozsvári *Vasárnap* hetilapban névtelenül közölt cikkeit felsorolja Vajk: *Kós*, 49–51, az elméleti alapokra és napi politikai fejleményekre kitérően tárgyalja K. Lengyel: *Auf der Suche*, 213–232.

VI. Szemléleti és módszertani tanulságok

A *Kiáltó* szó vélhetően még nyíltabban tárta volna mondandóját a nyilvánosság elé, ha a cenzúra nem kurtítja a felére eredeti terjedelmét. A hatóság megjelent változatát sem engedte szabadon árusítani, terjeszteni, az óvatlan cenzort pedig elbocsátotta.¹⁸⁸ Kós a benne Trianon óta és miatt ágaskodó keserűséggel és daccal elevenítette fel a húszas és harmincas években többször is a „rombadöntött, kirabolt otthon” magára ébredésének a történelmi pillanatát.¹⁸⁹ Miután néppárti politizálása kudarcba fulladt,¹⁹⁰ az Erdélyi Szépművészek Céh és a helikoni íróközösség törzstagjaként hirdette a „magyar írásművészet egységét”. Ezzel tovább gondozta a hősor önkormányzati fővetülettő erdélyiségének egyik alkotóelemét, amelyről kortanúként hitelesen állította 1936-ban, hogy „nem valami ködös transzilvánizmusra” utalt.¹⁹¹

188 Kós: *Kalotaszegi vállalkozás*, 1502; Kós – Beke: *Interjú*, 14.

189 Kós: *Tíz linóleummetszet*, 2. Ld. még pl. szűk tíz évvel Erdély Romániához csatolása után kinyilvánított álláspontját az illető egyesülést kimondó 1918. december 1-i gyulafehérvári román nagygyűlésről: „Erdély magyarsága e minden erdélyi nép sorsáról döntően határozó gyűlésen részt nem vett, becsülettel részt sem vehetett, tehát ezt az uniót meg nem szavazta.” (Kós: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat* [1929], 88.) Egyik legismertebb korabeli szépirodalmi művének 1925-ben kelt előszava pedig így kezdődik: „Született ez az írás akkor, amikor körülöttünk furcsán-hirtelen megfordult a világ és mi – alul maradtunk. Amikor az élő magyar hang erősen meghalkult és sokan és sokat jártuk a temetőket, hogy a régen elporladtakat idézzük és beszéljünk az örökké-némákkal. Amikor befogtuk a fülünket, hogy ne halljuk az új beszédet, amikor behunytuk a szemünket, hogy ne lássa meg az új világ a benne égő könnyeket, amikor szorosan bezártuk a szájunkat, nehogy megtudja valaki is, hogy a lelkünk ott belül halálos-keservesen sirat.” (Kós: *Varju-nemzettség*, 3.) Utóbbi regény második világháború utáni kiadása új, 1954-ben kelt és a trianoni traumát megfelelőképpen elhallgató szerzői előszóval jelent meg: Kós: *Budai Nagy Antal históriája. Varju-nemzettség*, 5–7 (újraaközölve in: Kós: *Varju nemzettség* [1977], 327–329).

190 K. Lengyel: *Auf der Suche*, 273–275, 298–328. Vö. Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 638; Kós: *Önéletrajzom*, 227.

191 Kós: *Énekes madár*, 209. Kiemelés az eredetiben. Vö. *Erdélyi írók a magyar irodalom egységéről*. Részletesebben Pomogáts: *A transzilvánizmus*, 149–151.

Tudományos szempontból annál hiteltelenebbül jár el az, aki Kós első világháború előtti közéleti működését kizárólag az *Erdély és a pesti közvélemény* című cikk fényébe helyezi, és közben ezt a forrást is meghamisítja, elhallgatván, sőt tagadván, hogy a benne foglalt Budapest-ellenesség a magyar politikai nemzettudatból sarjadzott ki és táplálkozott az összeomlás végső felvonásáig. E ferdítés nyomán homályba vész a *Kalotaszeg* azon egyetlen lényeges eleme, amelyet megalkotója valóban áttemelt húszas és harmincas évekbeli transzszilvanista munkásságába: a megváltozott államjogi helyzethez igazított magyar egység gondolat. Kós ehhez csak 1920 után társította a magyar-román-német politikai-kulturális szövethozás kívánalmát. E dolgozat tehát feltétlenül megerősíti az erre a gondolati tágulásra célzó kortársi és irodalomtörténeteszi véleményeket.¹⁹²

Az a fennebbi részletről részletre megvilágított torzkép, amely általános és szakadatlan utóhatásokat tulajdonít a *Kalotaszeg*nek, a transzszilvanizmus-kutatás egyik legsúlyosabb és leggyakoribb, mégis feltűnően ritkán és következtelenül elpanaszolt hiányosságát példázza, nevezetesen azt az esetet, amelyben épp hogy nem a korabeli szereplő, hanem a késői értelmező tapogatózik ködös gondolatok sötétjében. A „transzszilvanista aranyköddel”¹⁹³ bajló Balogh Edgár nyomában még a tudományos igénytől hajtott szerzők többsége is az erdélyiség elméleti-politikai igénytelenségét bizonygatta az elmúlt két-három évtizedben.¹⁹⁴ Varró János úgy állt be ebbe a sorba, hogy mellőzte a *Kalotaszeg*ben olvasható, körülhatárolt célrendszerben mozgó kósi publicisztika legnagyobb részét. Merész csúsztatásai nem menthetők, de legalább magyarázhatók a hetvenes évek köztudomású román tudománypolitikai elvárásaival. Elvégre az 1971-ben, öt évtized távolából visszatekinthető Kós is csak a *Korunkban* közölhető mozzanatokat ásta ki a

192 Debreczeni – Cseke: *Kós*, 285; Láng: *Jegyzetek*, 4; Uő: *Vidék*, 1202.

193 Balogh E.: *Helikoni örökségünk*, 1702.

194 Kritikai szemle: K. Lengyel: *Auf der Suche*, 14–20, 25–29.

Kiáltó szó keletkezés- és eszmetörténetéből, azokat, amelyekből nem derült ki, hogy ő 1920-ban világos jogi-politikai feltételek mellett fogadta el az általa kényszerként, ilyen értelemben tehát igenis tragédiaként megélt nagyromán egyesülést.¹⁹⁵

A román kommunista párt mindenható irányításától megszabadult Erdély- és Kós-kutatás azonban nem elégedhet meg a korábban félremagyarázott tényekből levezetett értékelésekkel. Már csak azért sem, mert a *Kiáltó szó* társírója legalább 1968-as önéletrajzában pontosan emlékszik arra, hogy röpirata „az impériumváltás valóságának tudomásulvételével egyidejűleg bejelentette a Romániához csatolt magyarság igényét a maga emberi és nemzettársadalmi életjogának elismertetésére és megvalósítására”.¹⁹⁶ Helyezzük ezt az 1991-ben friss nyomdafestéket látott mondatot azon interjú mellé, amelyben Kós a kedvezőtlen fejleményeket minduntalan „jóra magyarázni kész” Balogh Edgáron csodálkozva így nyilatkozott: „Nekem nem volt s mai napig sincs mindenre magyarázatom, mentésem... [...] Tudomásul vettem a dolgokat, de én a rosszat soha nem próbáltam jónak magyarázni.”¹⁹⁷ Az a kutató, akinek nehezebbre esik akár csak e két szövegrészletből arra a lehetőségre következtetni, hogy a vallomástevő kritikus-feltételes módon illeszkedett be az 1918-tól 1920-ig létrejövő Nagy-Románia társadalmába, könnyen leküzdheti kétegytelteit, ha elmélyül az 1912-es *Kalotaszeg* közléseiben. Ezekből élesen kiviláglik, amin Nagy György¹⁹⁸ látszólag még elgondolkodni sem volt hajlandó: Kós a maga akkori nagymagyar felfogásában teljesen következetesen érezte, gondolta, vallotta 1920-ban, hogy az önrendelkezési jog megvonása őt és övéit *meg nem érdemelt*, de a nemzetközi politika adott körülményei között

195 Vö. Kós: *Kalotaszegi vállalkozás*, 1501.

196 Kós: *Önéletrajzom*, 227. Hasonlóképpen Kós – Beke: *Interjú*, 13–14.

197 A közügyekről. Utolsó beszélgetés [1977]. In: Kós – Benkő: *„A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”*, 114–115.

198 Ld. a 41. jegyzetet.

megmászhatatlan helyzetbe sodorta. Gáll Ernő alapjában helytálló, de némileg pontosítható vélekedését illetően¹⁹⁹ pedig láthattuk, hogy a „történelem könyörtelen tényeit” csak a román politikai vezetéstől követelt ellenszolgáltatás fejében fogadta el. Vagyis azt nem „tudta tudomásul” venni, hogy Erdély elcsatoltatásáért ne járjon jogi biztosítékokat élvező erdélyi magyar autonómia.

Kós – saját öregkori bevallása szerint – már századunk legelső éveiben kész eszmei fegyverzetben szemlélte a világot,²⁰⁰ a transzszilvanizmust pedig magára nézvést is a dualizmus kori magyar kormányzati elvek visszfényében értelmezte, úgy, „mint a sajátos hagyományok megtagadásának orvosságát”.²⁰¹ Emiatt végképp indokolatlannak látszik 1912-es lapvállalkozására visszavetíteni az első világháború után újrakezdett munkásságának némely meghatározó vagy annak mondott jegyét. Ezentúl ajánlatos fordítva eljárni, azaz figyelembe venni, hogy a szakmai köztudatban általában védekező tulajdonságokkal felruházott²⁰² politikai-kulturális erdélyiség a századelőtől 1918-ig nem egy birtokon kívüli, hanem a birtok épségét féltő, és ezért a magyar állam rendszerét belülről megújítani kívánó elit ideológiája volt.

Függetlenül attól, hogy felszínre kerülnek-e további írásos dokumentumok,²⁰³ a *Kalotaszeg* az ifjú Kós nagymagyarságának összefüggő és forrásértékű lenyomata marad. Mai elemzésével utólag megkötések nélkül helyeselhető Sárréti Sándor 1974-ben

199 Ld. a 38. jegyzetet.

200 Kós: *Életrajz* [1950], 32.

201 Kós – Bajor: *Ki mondjon igazat*, 640.

202 Vö. Benkő – Bundula: *A belső rendteremtés* [1993], 4; Cs. Gyimesi: *Transzszilvanizmus*, 15.

203 Ismeretes, hogy Kós személyes irattárának jelentős része megsemmisült a két világháborúban: Marosi: *Bevezető*, 35. Vö. Őszi beszélgetés Erdély köveiről [1976]. In: Kós – Benkő: „A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”, 84. A közelmúltban ennek ellenére ismertté váltak az első világháború előtti időszakból származó Kós-dokumentumok (ld. pl. Vajk: *Kós*, 96–98, valamint a 135. jegyzetet). Erdemes volna tehát célirányosan továbbkutatni, így felderíteni a 129. jegyzetben említett Kós-előterjesztést is.

megfogalmazott, de Nagy György által elutasított tanácsa a transzszilvanista eszme szövegek központú vizsgálatára.²⁰⁴ A minél szélesebb alapú mélyfúrásban megnyilvánuló filológiai szigor az általánosító-időszerűsítő történetietlenség hatékony ellenszere lehet. Mint ilyen nem illik ahhoz a manapság minden ellenérvet megkerülve dívó munkamódszerhez, amely a korabeli viszonyoktól újra meg újra elvonatkoztatva többet s olykor fontosabbat árul el a szerző erdélyiségéről, mint a tulajdonképpeni történet szereplőiről.²⁰⁵ Ez a kultúrpolitikai indíttatás kerekedett a tudományos fölé Cs. Gyimesi Éva az elmúlt években közzétett, a Kós-jelenség forrásvidékét messze elkerülő munkáiban,²⁰⁶ amelyek bár egyre másra a transzszilvanizmus-kutatás legértékesebb darabjai közé sorolhatók,²⁰⁷ mégis jól szemléltetik Benkő Samu azon – némileg túlzó – véleményét, hogy a „transzszilvanizmusnak publicisztikája van, de tudományos szakirodalma nincs”.²⁰⁸

Esetünkben a sztánai egyszemélyes szerkesztőség nyers nemzet- és államörző modora is elriaszthatta az elemzőket a *Kalotaszeg* múltjának szakszerű életre keltésétől, illetve attól, hogy ezt a lapot egyértelműen a transzszilvanizmus egyik szószólójának nevezék.²⁰⁹ Kóst azonban e téren nem lehet, de nem is szükséges megvédeni. Mert aki az erdélyiséget úgy képviselte, ahogy ő huszonkilenc éves korában, az csakis egy mértékében meghaladhatatlan kompromisszum árán válhatott a román fennhatóság alá került magyar szellemi élet vezéregyéniségévé.

[1996]

204 Sárréti: *A transzszilvanizmus*; Nagy Gy.: *Gondolat*, 252–253. Vö. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 25–29.

205 Rövid kritikai szemle: K. Lengyel: *Siebenbürgische Grenzgänger*, 155–158.

206 Cs. Gyimesi: *Gyöngy*; Uő: *Transzszilvanizmus*. Ezekkel szemben megkötések nélkül tudományos igényű pl. uő: *Elméleti alapok*.

207 Csapody: Cs. Gyimesi; Elek: *Az önmetaforák*, 17, 22–23.

208 Benkő – Bundula: *A belső rendteremtés* [1993], 4.

209 Vö. Kántor: *Itt valami más van*, 13, 22–23.

┌

—

|